

עיון בשני סיפורים במדרש רות זוטא ובעיבודם ב"חיבור יפה מהישועה"

רונית שושני**

א. פתיחה

רות זוטא הוא מדרש קצר למגילת רות על פי סדר הפסוקים, רובו עברית ומיעוטו ארמית. במדרש זה יש חומר אגדי שמקצתו מוכר ממקורות אחרים ומקצתו מיוחד למדרש זה. ברות זוטא משולבים חמישה סיפורי מעשי חכמים הפותחים במילה "מעשה". דיון ראשון בסיפורים אלו מובא במאמרו של שנאן, העומד על מוטיבים משותפים לחמשת הסיפורים ועל קווי דמיון ביניהם.¹ שנאן מראה שלשלושה מן הסיפורים יש מקבילה בספרות חז"ל,² ושני סיפורים – הראשון (רות זוטא א, כ) והאחרון (רות זוטא ד, יא) – מיוחדים למדרש רות זוטא. במאמרי אדון במשמעותם של שני סיפורים אלו, בזיקתם לסיפורים מקראיים ובקשר שבין שני הסיפורים. לאחר הדיון בסיפורים אציג את דרך עיבודם ב"חיבור יפה מהישועה" לרב נסים בן יעקב מקירואן.

ב. מדרש רות זוטא – עדי הנוסח וזמן העריכה

מדרש רות זוטא כמעט שלא נדון במחקר, ועדיין אין לו מהדורה מדעית שבה אפְרָט של חילופי נוסח ופרשנות. סלהוב בדקה את כתבי היד של המדרש והשוותה ביניהם.³ על פי מחקרה כתבי היד נחלקים לשני ענפי נוסח: כתבי היד המזרחיים שנמצאו בגניזה

* תודתי נתונה לד"ר יעל שמש על הערותיה המועילות למאמר זה.

** הספריה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ א' שנאן, "המעשים במדרש הקרוי 'רות זוטא'", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ג, 1 (תשנ"ד), עמ' 129–136.

² כל ההפניות לרות זוטא במאמר הן על פי מהדורת האקדמיה ללשון העברית בתקליטור "מאגרים". הסיפור השני שבמדרש – על מצוות העומר (רות זוטא ב, טז), מקביל לסיפור בתוספתא פאה ג, ח; הסיפור השלישי – על אדם שמת בחצי ימיו (רות זוטא ג, ח), מקביל לבבלי שבת יג ע"א–ע"ב; הסיפור הרביעי – על ארוס וארוסה (שם), מקביל לבבלי גיטין נז ע"א. יש להעיר שבמדרש רות זוטא יש סיפור אחר שאינו פותח במילה "מעשה" אלא במילה "דלמה" ("סיפור"). מילת פתיחה זו מופיעה בכתב יד מן הגניזה (בדיון להלן – כ"י ג), אך לא בכתב יד פרמה (להלן כ"י פ) שעליו נשענת מהדורת בובר. סיפור זה – על ר' אליעזר, ר' יהושע ור' עקיבה שעלו לרומי (רות זוטא א, ח), מקביל לסיפור בבבלי מכות כד ע"א ובאיכה רבה ה, יח. שלא כחמשת הסיפורים הפותחים במילה "מעשה" ובכולם דמויות אלמוניות, סיפור זה דן בדמויות חכמים מוכרות.

³ ר' סלהוב, אקדמות להוצאה מדעית של מדרש 'רות זוטא', עבודת גמר, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תש"ס. העבודה נכתבה בהדרכת מ"ב לרנר.

– זמנם המאה העשירית לספירה בקירוב, והם קרובים לנוסח המקורי של המדרש אך אינם שלמים, וכתבי היד האשכנזיים – זמנם המאה ה-13 בקירוב, יש בהם הרחבות רבות ועיבודי עריכה, והם שלמים.⁴

ואלה כתבי היד וקיצוריהם:⁵

כ"י א – כתב יד מזרחי שעליו נשענת מהדורת ש' אסף. מכיל: רות זוטא ב, ו-ד, טו.⁶
 כ"י ג – כתב יד מזרחי שעליו נשענת רוב מהדורת האקדמיה ללשון העברית בתקליטור "מאגרים". מכיל: רות זוטא א, ה-ד, יא.⁷
 כ"י ג1 – כתב יד מזרחי. מכיל: רות זוטא א, כ.⁸
 כ"י ג2 – כתב יד מזרחי. מכיל: רות זוטא ד, יא.⁹
 כ"י ל – כתב יד אשכנזי, מכיל את כל המדרש, אך קצר מכ"י פ.¹⁰
 כ"י פ – כתב יד אשכנזי שעליו נשענת מהדורת בובר, ומהדורת האקדמיה ללשון העברית בחלקים החסרים בכ"י ג. מכיל את כל המדרש.¹¹

⁴ סלהוב, הערה קודמת, עמ' 2–8. דיון בעיבודים ובהרחבות בכ"י פ ראו שם, עמ' 145–150.
⁵ לא הזכרתי כתבי יד של פירוש רש"י המורחב לרות, מאחר שאין בהם הסיפורים הנדונים במאמר. הקיצורים מובאים על פי עבודתה של סלהוב, שבה מוצג הפירוט המעודכן והמקיף של כתבי היד. יש לשים לב שלכמה מכתבי היד הנזכרים להלן מובאים קיצורים אחרים במאמריהם של מ' צפור, "מהדורה מורחבת נוספת של פירוש רש"י לרות וקטעי רות זוטא בשינויי נוסח", סידרא, ה (תשנ"ב), עמ' 99–118, ונ' אילן, "אישה כשרה, טובות וחסדים – בין דו-שיח גלוי לפולמוס סמוי (עיון ברות זוטא ד יא)", נ' אילן (עורך), עין טובה: דו-שיח ופולמוס בתרבות ישראל, ספר יובל למלאת עי"ן שנים לטובה אילן, תל אביב תשנ"ט, עמ' 180–196.
 תודתי נתונה לגב' יעל אוקון מן המכון לתצלומי כתבי יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, לד"ר בנימין אליצור ולד"ר גבריאל בירנבאום מן האקדמיה ללשון העברית, על עזרתם האדיבה ועל שאפשרו לי לעיין בתצלומי כתבי היד של המדרש שבאוספי הספרייה הלאומית והאקדמיה ללשון העברית.

⁶ כתב יד פירקוביץ, אוסף שני, סנקט פטרסבורג – ספרייה לאומית EVR II A 161/10 (ס' 64435 במכון לתצלומי כתבי יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי). על פיו יצאה לאור מהדורתו של ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך ה"גניזה", ירושלים תרפ"ט, עמ' 249–252.
⁷ אוקספורד-בודלי Heb. e. 47, דפים 43–48 (ס' 21300 במכון לתצלומי כתבי יד); קמברידג', T-S C 2.99 (ס' 19579 במכון לתצלומי כתבי יד). עוד נמצאו שני קטעי גניזה השייכים כנראה לכ"י ג וממלאים חלק מן החסר בפתחת המדרש: קמברידג', T-S AS 74.282 (ס' 35761 במכון לתצלומי כתבי יד); קמברידג', T-S AS 78.211 (ס' 46924 במכון לתצלומי כתבי יד). יש לציין שבכ"י ג יש מחיקות רבות, ובין השיטין מסומן נוסח אחר, וכבר העיר על זה צפור (לעיל הערה 5), עמ' 100. סלהוב (לעיל הערה 3), עמ' 68–71, דנה במחיקות ובתוספות ומציינת שהנוסח המחוק דומה לנוסח של כתבי היד המזרחיים האחרים, והנוסח הנוסף דומה לזה של כתבי היד האשכנזיים.

⁸ קמברידג', T-S NS 219.51 (ס' 32289 במכון לתצלומי כתבי יד). הקיצורים ג1, ג2 נוספו על ידי סלהוב אינה מסמנת קטעי גניזה אלו בקיצור.

⁹ קמברידג', T-S NS 169.41 (ס' 31345 במכון לתצלומי כתבי יד). קטע זה מכיל את רות זוטא ד, יא עד כמעט סוף הסיפור. קטע אחר שאינו נזכר בעבודתה של סלהוב אך נזכר במהדורת האקדמיה ללשון העברית הוא קמברידג', T-S AS 82.6 (ס' 34257 במכון לתצלומי כתבי יד). קטע זה כולל את סיומו של הסיפור ברות זוטא ד, יא, ונראה לי שהוא המשכו של קטע 169.41.

¹⁰ סנקט פטרסבורג – ספרייה לאומית EVR I 21, דפים 23–27א (ס' 51073 במכון לתצלומי כתבי יד).

¹¹ פרמה דה-רוסי 541 (פרמה 2342), דפים 174ב–181 (ס' 13218 במכון לתצלומי כתבי יד).

עד נוסח נוסף למדרש רות זוטא הוא ילקוט שמעוני (להלן: יל"ש), שבו חלקים מרות זוטא, ובהם שני הסיפורים הנדונים במאמרי.¹² יל"ש שייך לענף הנוסח האשכנזי.

מחקרה של סלהוב עוסק בכתבי היד בלבד, אך דומה שאפשר להסיק ממנו על זמנו של המדרש עצמו. סלהוב מראה מאפיינים קדומים בכתבי היד המזרחיים (כה"י א, ג) המתבטאים במילים ובפעלים המיוחדים ללשון חז"ל.¹³ סימני קדמות לשוניים אלו עולים בקנה אחד עם אופיו הספרותי של מדרש רות זוטא: דרשות קצרות על פי סדר הפסוקים במגילה המקראית, כנהוג במדרשים הקדומים. החוקרים שדנו בזמנו של המדרש קבעו שמדובר במדרש מאוחר על פי כ"י פ – שכאמור, הוא כתב יד מאוחר שחלו בו שינויי עריכה – ולא על פי כתבי היד המזרחיים הקדומים.¹⁴

כאמור, אין מהדורה מדעית למדרש רות זוטא. וכבר הראה צפור שמהדורת בובר אינה יכולה לשמש מהדורה מדעית של רות זוטא וגם לא מהדורה דיפלומטית של כ"י פ.¹⁵ נוסח הסיפורים במאמרי מובא על פי מהדורת האקדמיה ללשון העברית בתקליטור "מאגרים". מהדורה זו כוללת העתקה מדויקת של מדרש רות זוטא על פי כה"י ג, פ, אך אין בה רשימת שינויי נוסח או פירוש. להלן אציין חילופי נוסח בכתבי היד ובמקבילות ביל"ש רק במקרים שהם תורמים לעיון בסיפורים.

¹² רות זוטא א, כ מקביל לילקוט רות, רמז תרא; רות זוטא ד, יא מקביל לילקוט רות, רמז תרז. מדרש לקח טוב לרות משמש אף הוא עד נוסח למדרש רות זוטא, אולם שני הסיפורים הנדונים במאמרי אינם כלולים בו.

¹³ סלהוב (לעיל הערה 3), עמ' 71–75. סלהוב מציעה ראייה אפשרית נוספת לקדמותו היחסית של כ"י ג: בכתב יד זה יש דרשות ייחודיות לו, הלקוחות מן הירושלמי (שם, עמ' 30–33, והערה 38 בעמ' 31).

¹⁴ למשל, י"ט ל' צונץ קובע שמדרש רות זוטא הוא מאוחר, אך אינו מציין זמן מדויק (הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם על ידי ח' אלבק [תרגום מגרמנית: מ"א ז'ק], ירושלים תש"ז, עמ' 130). שנאן (לעיל הערה 1), עמ' 134, מציין את "הלשון המאוחרת בעליל" של כ"י פ כראיה לאיחורו של המדרש, שלפי השערתו התגבש בחוגים שהצמיחו את חסידות אשכנז הקדומה. דומה שהמחקר היחיד הרואה ברות זוטא מדרש קדום הוא מאמרה של מ' ניהוף, "עיצוב דמותה של רות במדרש ומגמותיו", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יא (תשנ"ג), עמ' 49–78. בעמ' 50–51 ניהוף מציינת שרות רבה ורות זוטא הם מדרשים קדומים, ומוסיפה ש"רות זוטא קצר בהרבה מרות רבה ושיטת פרשנותו פשוטה יותר וצמודה צמידות מפתיעה לטקסט המקראי... סוג זה של פרשנות דומה לשכתוב המקראי הקדום... ברות רבה, לעומת זאת, בולט השילוב המורכב של מקורות מדרשיים, שנאספו לעתים כגושים עצמאיים ובלא קשר ברור לטקסט הנדון".

¹⁵ צפור (לעיל הערה 5), עמ' 101–103. עוד דיון ראו אצל סלהוב (לעיל הערה 3), עמ' 9–27.

ג. רות זוטא א, כ¹⁶

"ותאמר אליהן אל תק' לי [נע?מי]" (רות א, כ). א'ר חייה בר בא: כל הייסורים קשים ויסורי עוני קש[י]ם מכל הייסורים. כל הייסורים באין והולכין להם ומקומם מתחדש כמות שהיה. אבל ייסורי עוני מכהין עיניו שלאדם, שנ': "עיני דאבה" וגו' (תהלים פח, י).

מעשה בחסיד אחד שלא היה מקבל עליו לישא מאדם מתנה, והיה לו בגד אחד וסדין אחד. וכל הלילה היה עומד ובוכה וצועק ומיתחנן כלפי למעלן, ולא זו ממית עצמו בעניות, עד שצרך לישיב באשפה ובלו הבגדים שהיו עליו. פעם אחת עבר אליהו זכור לטוב וראהו, ונראה לו בדמות ערבי אחד. עמד לו כנגדו והתחיל מיתני?ח? א' לו: רצונך שאשאילך שני כספים תהיה נושא ונותן בהם וחייה. א' לו: הין. נטל שני כספים ונתן לו. הלך וקנה בהן חפצין וניסתכר בהן. וכן ביום [ה] שיני [וכן] (ו) ביום [ה] שלישי. ולא יצאת השנה עד שהעשיר, ושכח עונת חסידותו (ו?ה?>..?ת?): [ושכח את] תפילתו.

א' הקב'ה לאליהו: חסיד א?ח?ד? היה לי בעולם (עוד כיבדתו): [ו?עירבבתו] עליי.¹⁷ הלך אליהו כנגדו ומצאו במלאכה גדולה. א' לו: את מכיריני. א' לו: לאיו. א' לו: אני הוא שנתתי לך שני כספים הראשונים. חפס אחריהן (ותנם): [ותן אותם] לי, שאני מבקש להחזירן למקומן. חפס אחריהן ונתנן לו. ולא [בא] (הגיע ל) עת ערב עד שירד מנכסיו ונכנס כל מה שהיה לו לטימיון. חזר על האשפה וישב לו בוכה. א' לו אליהו: מה (ההן): [הדין] סבא עבד. א' ליה: ווי ליה לההוא גוברא היך איתהפיך גלגלה עלוי ואתנחת מן נכסוי.¹⁸ א' לו: את נשבע לי (שאם): [שאני] מחזיר עליך שני כספים שאת משמר עונותיך.¹⁹ א' לו: הין. והחזירן עליו.

¹⁶ נוסח מהדורת האקדמיה לסיפור הראשון לקוח במלואו מכ"י ג. הוספתי סימני פיסוק ומראי מקום לפסוקים מקראיים וחילקתי לפסקאות (לא הוספתי סימני שאלה משום שסימנים אלה במהדורת האקדמיה מציינים ספק בקריאה). כאמור (לעיל הערה 7), בכ"י ג יש מחיקות רבות. הנוסח המחוקק (הקדום) מובא במהדורת האקדמיה בסוגריים עגולים, והנוסח שנוסף – בסוגריים מרובעים.

¹⁷ "עוד כיבדתו" נכתב בכתב היד המקורי ונמחק, ובמקומו נכתב "ועירבבתו". בכ"י ג "בילבלתו", בכ"י פ "וביל"ש "ועיכבתו". קשה להכריע מהו הנוסח המקורי, אך כוונת המשפט ברורה: גתינת הכספים לאיש החסיד בידי אליהו הביאה אותו לסטות מעבודת ה'.
¹⁸ תרגום: אמר לו אליהו: מה עושה זקן זה? אמר לו: אוי לו לאותו אדם איך התהפך הגלגל עליו וירד מנכסיו.

דיון בתמונת השאיבה בגלגל כסמל לעלייה וירידה מחזורית מובא בספרו של י' פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד: הלכה ומעשה בעבודות-יסוד חקלאיות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 336 ואילך. סמל זה מנוסח בספרות חז"ל בפתגם "גלגל הוא שחוזר בעולם" (בבלי שבת קנא ע"ב), וחוזר בכמה מדרשים, וביניהם רות רבה ה, ט.

¹⁹ "משמר עונותיך" גם בכ"י ג. ביטוי זה אינו ברור, לכן כנראה תוקן הנוסח בגרסאות המאוחרות. בכ"י פ: "חוזר למידת חסידותיך ולשימוש תפילתך" (נוסח כ"י פ נראה משובש, ויש להעדיף את נוסח יל"ש: "משמר עונת חסידותך ושימוש תפילתך"). התיקון בענף הנוסח האשכנזי נעשה על פי משפט הסיום של הפסקה הראשונה בסיפור: "ולא יצאת השנה עד שהעשיר, ושכח עונת חסידותו (ו?ה?>..?ת?): [ושכח את] תפילתו".

כך אמ' נעמי לבנות עירה: "אל תקראנה לי נעמי" וגו'. "אני מלאה הלכתי" (רות א, כא). מיכן מצאינו שהיתה עשירה ומליאה.

הסיפור הפותח במילה "מעשה" מתאר אדם חסיד שלא עמד בניסיון. בימי עוניו הוא שמר בדבקות על חסידותו ותפילתו, אך כשהעשיר בעזרת קבלת הכספים מאליהו, שכח את עבודת ה'. התנהגותו מביאה לאבדן כל רכושו ולחזרה למצבו הקודם, אך אליהו מעניק לו עוד הזדמנות.²⁰

עד כאן המישור הגלוי של הסיפור (דיון נוסף בסעיף ה להלן). אבל מיהו האיש היושב באשפה, ומה הקשר בין הסיפור ובין דרשת הייסורים שלפניו והדרשה על נעמי שאחריו?

נראה לי שסיפור זה רומז לסיפור איוב המקראי.²¹ דמות האיש החסיד מקבילה לאיוב. על איוב נאמר ש"אין כמהו בארץ איש תם וישר ירא אלהים וסר מרע" (איוב א, ח; ב, ג), ועל האיש נאמר בסיפור שהיה "חסיד אחד בעולם". איוב היה עשיר גדול, והניסיון שעמד בו בתחילה היה אבדן כל רכושו ובניו ברגע אחד. האיש החסיד בסיפור הוא עני מרוד, והניסיון – שלא עמד בו – היה התעשרות פתאומית. את הניסיון של איוב יוזם ומבצע השטן, שהוא חלק מן הפמליה האלוהית.²² את הניסיון של האיש החסיד מבצע אליהו הנביא, הנחשב למלאך בספרות חז"ל.²³ בספר איוב הקב"ה מדבר עם השטן, מפנה את תשומת לבו לצדיקותו של איוב (איוב א, ח) ולאחר הניסיון הראשון מתרעם על השטן שהסיתו נגד איוב הצדיק (איוב ב, ג). בסיפור האיש החסיד הקב"ה מדבר עם אליהו ומתרעם על שפעולתו למען האיש החסיד הביאה את האיש לזנוח את חסידותו ותפילתו.

עניותו של החסיד נלמדת מציון העובדה שיש לו בגד אחד וסדין אחד.²⁴ מחמת עוניו הוא נאלץ לשבת באשפה. יש פסוקים במקרא הקושרים מצב של עוני קשה עם ישיבה באשפה ("מאשפת ירים אביון" – שמ"א ב, ח, תהלים קיג, ז; "האמנים עלי תולע חבון אשפתות" – איכה ד, ה). וכך בספרות חז"ל (כגון: "אליהו הצדיק היה מחזר על תפוחי

²⁰ ייתכן שכוונת אליהו הייתה להיטיב עם האיש בזכות חסידותו ולא להעמידו במבחן, אך בדיעבד יש כאן ניסיון, מאחר שהאיש נכשל בהתנהגותו בעקבות התעשרותו. היבט הניסיון מובלט בהשוואה לסיפור האחרון – רות זוטא ד, יא, שגם בו מתוארות התגלות אליהו והתעשרות, אך גיבורי סיפור זה עומדים בניסיון. ראו להלן דיון מפורט בסעיף ה – "הקשר שבין שני הסיפורים".

²¹ יש שסיפורי חז"ל המכונים "מעשי חכמים" רומזים לסיפורים מקראיים. ראו מאמרי, "רשב"י במערה ואליהו במדבר: אנלוגיה בין סיפור תלמודי לסיפור מקראי", *JSIJ*, 6 (2007), עמ' 13–36, וספרות נוספת שם. שלא כסיפור המקראי המורחב (הסיפור הדרשני), שבו התשתית המקראית גלויה (אף אם העלילה המקראית המקורית הורחבה ופרטיה השתנו), בסיפורי מעשי חכמים התשתית המקראית סמויה ונרמזת על ידי מוטיבים מקבילים וביטויים דומים.

²² השטן הוא אחד מבני האלוהים המתייצבים לפני ה' (איוב א, ו). משמעות המילה "שטן" במקרא היא איוב, מתנגד (כגון: מל"א יא, יד). אין בה המשמעות השלילית החריפה שיש למילה זו בלשון ימינו.

²³ למשל, בבלי ברכות ד ע"ב: "תנא מיכאל באחת גבריאל בשתים אליהו בארבע".

²⁴ הבגד הוא לבושו ביום, והסדין הוא כסותו בלילה. ראו ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך שני חלק שני, תל אביב תש"ה, עמ' 179–180. בבבלי ביצה לב ע"ב נזכר מי שאין לו אלא חלוק אחד עם מי שחיהם אינם חיים (רש"י מבאר: "אין יכול לכבסו וכנים מצערין אותו").

רעב שבירושלים, פעם אחת מצא תינוק שהיה תפוח ומוטל באשפה" – בבלי סנהדרין סג ע"ב).

הישיבה באשפה מאפיינת עוני קשה וגם רומזת לדמותו של איוב. במקרא מסופר על איוב שישב "בתוך האפר" (איוב ב, ח), ובתרגום השבעים לפסוק זה כתוב שישב על ערמת אשפה מחוץ לעיר. גם בספר דברי איוב (צוואת איוב) מסופר שאיוב ישב באשפה,²⁵ וכך במדרש (פסיקתא רבתי, כו [מהדורת איש שלום, דף קלב ע"א]): "אמר לה ירמיה: דומה מכתך (למכת) [למכתו] של איוב... לאיוב השלכתי לתוך האשפה, וליך עשיתי אשפה של זבל".

עוד רמז לאיוב מצוי בדרשה על ייסורי עוני המובאת לפני "מעשה בחסיד אחד". הדרשה קובעת שייסורי עוני קשים מכל הייסורים. דרשה דומה נאמרת על איוב (בבלי בבא בתרא קטז ע"א): "דרש ר' פנחס בן חמא: קשה עניות בתוך ביתו של אדם יותר מחמשים מכות, שנאמר: 'חנוני חנוני אתם רעי כי יד אלוה נגעה ב' (איוב יט, כא)". ובהשפעת דרשה זו מסופר בתנחומא (הנדפס), משפטים יא: "א"ל הקב"ה לאיוב: מה אתה רוצה, עניות או יסורי? א"ל: אני מקבל כל היסורי' שבעולם ולא עניות".

עד כה ראינו שסיפור האיש החסיד קשור לסיפור איוב המקראי בשלוש דרכים: שלד עלילה דומה (בהיפוך כמה ממרכיבי העלילה), ישיבה באשפה, והצגת ייסורי עוני פגורעים שבייסורים. סיפור זה מוצג כמשל לגורלה של נעמי באמצעות המילה "כך", המקשרת את הסיפור לדרשה על נעמי ("כך אמ' נעמי").²⁶

כמו איוב גם נעמי היא דמות טרגית. חוקרי המקרא הראו דמיון בין תיאור גורלה של נעמי במגילת רות ובין סיפור איוב.²⁷ אף על פי כן לא מצאתי מדרש המציין בניסוח מפורש השוואה בין גורלן של שתי דמויות אלו.²⁸ סיפור המעשה באיש החסיד מציג הקבלה סמויה בין איוב לנעמי על ידי שהוא ממשיל את גורלה של נעמי לסיפור הכולל רמזים לדמותו של איוב.

²⁵ ספר דברי איוב כ, ז. בתרגום לעברית במהדורת כהנא לספרים החיצוניים (כרך ראשון, עמ' תקנו) כתוב: "ואשב בתוך האפר", מן הסתם כדי להתאים לנוסח המקרא, אך כהנא מעיר שמשמעות המקור היווני (השווה לנוסח תרגום השבעים לאיוב ב, ח) היא "מזבלה". ספר דברי איוב הוא ספר חיצוני שלא ידוע דבר ודאי על זמנו ומקומו, אך יש ראיות ברורות למוצאו היהודי. ראו י' ליכט, "משמעו של ספר צוואת איוב", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, א (תשל"ז), עמ' 147–152. הסיפור על איוב היושב באשפה בספר דברי איוב השפיע בעקיפין על המסופר בהוספה ב לנוסח א של אבות דרבי נתן (מהדורת שכטר, עמ' 164). ראו ל' גינצבורג, אגדות היהודים, כרך ג, רמת גן תשכ"ח, עמ' 256 הערה 39.

²⁶ במדרשים רבים מילת הקישור "כך" קושרת את המשל לנמשל, כגון: "משל לעבד כהן שברח מרבו... כך אמר יונה" (מכילתא דרבי ישמעאל, בא – מסכת דפסחא, א [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 3]). הדרשה על נעמי מובאת ברוב עדי הנוסח, אך לא ביל"ש.

²⁷ ראו דיון מפורט בהקבלת קורות נעמי לקורות איוב אצל י' זקוביץ, רות: עם מבוא ופירוש (מקרא לישראל), תל אביב תש"ן, עמ' 30–31.

²⁸ יש מדרש אחד שבו מובאת הקבלה בין איוב למחלון וכליון: "אין בעל הרחמים נוגע בנפשות תחילה. ממי את למד? מאיוב... אף במחלון וכליון כן. בתחלה נגעה מידת הדין בממונם, ואחר כך וימותו גם שניהם מחלון וכליון" (ויקרא רבה יז, ד [מהדורת מרגליות, עמ' שעח–שפב], ומקבילות). מדרש זה מקביל פרט מסוים מגורלו של איוב לגורלם של בני נעמי, אך אין מדרש העומד על ההקבלה בין מכלול קורותיו של איוב בסיפור המסגרת לקורותיה של נעמי בארבעת פרקי המגילה.

הסיפור מציג את האיש החסיד כצדיק שנכשל בהתנהגותו בשעת ניסיון. האם אפשר ללמוד מכאן שעורך המדרש מביע ביקורת על נעמי? במגילת רות אין ביקורת על נעמי. נעמי אומרת למקבלי פניה בשובה לבית לחם: "וה' ענה בי" (רות א, כא). הצירוף "ענה ב-" הוראתו האשמה, עדות נגד פלוני (כגון שמ"א יב, ג; מיכה ו, ג), אולם אין כאן הודאה בחטא מצד נעמי, אלא ניסוח המבטא תפיסת גמול שלפיה סבל בא לאדם בשל חטא כלשהו שחטא, גם אם אין הסובל יודע את חטאו (השוו מל"א יז, יח). לעורך רות זוטא יש תפיסת גמול דומה, וגם בסבלו של איוב הוא רואה עונש על חטא בלתי ידוע, כשם שאסונותיה של נעמי נראים בעיניו עונש. על כן הוא מקביל את נעמי לאדם שסר מן הדרך הטובה, ירד מנכסיו, קיבל הזדמנות לתקן את דרכיו והעשיר שוב.²⁹

הביקורת על נעמי מרומזת בסיפור ואינה מפורשת. הדרשה המובאת אחרי הסיפור אינה מזכירה אלא את עושרה בעבר: "כך אמר' נעמי לבנות עירה: 'אל תקראנה לי נעמי' וגו'. 'אני מלאה הלכתי'. מיכן מצאינו שהיתה עשירה ומליאה". זה הנוסח בכתבי היד המזרחיים (כה"י ג, 1)³⁰ הקרובים לנוסח המקורי של המדרש. בכתבי היד האשכנזיים, המאוחרים, נוסף לדרשה ניסוח מפורש של האשמה: "ומי גרם לה שירדה מנכסיה ומת בעלה ובניה, צרות עין שהיה בהן".³¹ טענת צרות העין המופיעה בתחילת המדרש (רות זוטא א, א-ב) משמשת הסבר לצרותיה של משפחת אבימלך. נראה שנוסח כתבי היד האשכנזיים לרות זוטא א, כ הושפע מן הדרשות ברות זוטא א, א-ב והרחיב את הדרשה על נעמי בציון חטא מפורש של צרות עין.³² לסיכום – רות זוטא א, כ מציג סיפור מעשה על איש חסיד, הרומז לספר איוב בכמה דרכים. הסיפור משמש משל לגורלה של נעמי, שהמקרא מקביל אותו לגורלו של איוב. להלן אדון בסיפור המעשה ברות זוטא ד, יא, ולאחר מכן אדון בקשר שבין שני הסיפורים.

ד. רות זוטא ד, יא³³

"ויאמרו כל העם" וגו', "כרחל וכלאה" (רות ד, יא). א'ר אחא: כל הנושא אשה כשירה כאילו קיים [את] התורה מראש ועד סוף. עליה הכתוב או': "אשתך כגפן פוריה" וגו' (תהלים קכח, ג). ולמה ניכתבה אשת-חיל מאלף ועד תיו, להודיעך שכל מי שהוא נושא אשה כשירה כאילו קיים את התורה מאלף

²⁹ דמותה של נעמי מוקבלת לדמות גבר ולא לדמות אישה, משום שסיפור האיש החסיד רומז לדמותו של איוב, כנזכר לעיל, ובשל רצונו של המספר להתאים את סיפור האיש החסיד לסיפור האישה הכשרה ברות זוטא ד, יא (ראו סעיף ה להלן).

³⁰ כ"י א פותח ברות זוטא ב, ו ואינו כולל את הסיפור הראשון.

³¹ כך כ"י פ, ובכ"י ל ניסוח דומה.

³² ייתכן שיש כאן גם השפעה של המדרש בתנחומא (הנדפס) משפטים ח: "ועשיר שעינו רעה אבד הוא וממונו מן העולם שנאמר: 'ואבד העושר ההוא בענין רע' (קהלת ה, יג)". שאלת עונשם של אלימלך ובניו ביתו העסיקה את חכמי התלמוד והמדרש, והם מעלים כמה סברות לחטאם. האשמתם בצרות עין מיוחדת לרות זוטא. ראו מ"ב לרנר, אגדת רות ומדרש רות רבה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א, חלק א: מבוא, עמ' קג-קו.

³³ נוסח מהדורת האקדמיה לסיפור זה לקוח מכ"י ג עד המשפט "לא דיי שהינחת", שבו נקטע כתב יד זה, וממשיך על פי כ"י פ.

ועד תינו. ואין הדורות נגאלים אילא בזכות הנשים הצדיקות שיש בדור, [שנ']:
"זכר חסדו ואמונתו לבית" וגו' (תהלים צח, ג).

מעשה באחד שירד מנכסיו והיה לו אשה כשירה. ובסוף נעשה שכיר. פעם אחת היה חורש בשדה. בא אליהו זכור לטוב ונידמה לו בדמות ערבי [אחד]. א' לו: יש לך שבע שנים טובות. אמתיי את[ה] מבקש אותן, עכשיו או בסוף ימיך.

א'ל: קוסם אתה, אין לי מה ליתן לך, אלא הפטר מעלי לשלום. וחזר אצלו עד שלשה פעמים. פעם שלישי אמ' לו: אלך ואמלך באשתי.³⁴
א' לו: לא דיי שהינחתי <...>.

מה עשה, הלך לו אצל אשתו ואמ' לה: בא אלי אחד והטריח עלי עד שלשה ואמ' לי: יש לך ז' שנים טובות, אימתי אתה מבקש אותן, עכשיו או בסוף ימיך. אמרה לו: אמור לו: הבא אותן היום. והיה מתחבא מבניו. וחזר אצלו ואמר לו: הבא אותן עכשיו. א'ל: לך לביתך, ואינך מגיע לשער חצירך עד שתראה ברכה פרוסה בבית. והיו יושבין בניו לחפש בידם בעפר, ומצאו מטמון שזונו שבע שנים, ובאו וקראו לאמן. ולא הגיע לשער עד שיצאת אשתו לקראתו ובשרה לו. מיד הודה להקב'ה ונחת דעתו עליו.

מה שעשתה אשתו הכשירה, אמרה לו: אנו בכל מקום כבר מושך עלינו הקב'ה חוט של חסד ונתן לנו לשבע שנים.³⁵ אלא בא נעסוק בגמילות חסדים בשבע שנים הללו, שמא מוסיף לנו הקב'ה טובה מאצלו. וכן עשתה. וכל מה שעשתה אמ' לבנה קטן: כתוב כל מה שאתה נותן. וכן עשה. לסוף שבע שנים בא לו אליהו ז'ל ואמ' לו: כבר הגיע שעה ליטול מה שנתתי לך. אמ' לו: כשנטלתי לא נטלתי {לא} אלא מדעת אשתי. אף כשאני מחזיר לא אחזיר אלא בדעת אשתי. הלך אצלה אמ' לה: כבר בא זמן ליטול את שלו. אמרה לו: לך אמור לו: אם מצאת בני אדם נאמנין ממנו תן לו פקדונך.

וראה הקב'ה דבריהם בגמילות חסדים שעשו, והוסיף להם טובה. לקיים מה שנ': "והיה מעשה הצדקה שלום" (ישעיה לב, יז).

כמו הסיפור הראשון במדרש רות זוטא, גם רות זוטא ד, יא פותח בדרשה הקשורה לסיפור המעשה המובא אחריה.³⁶ הדרשות על נשים צדיקות מכוונות את הקורא להבין שאשתו הכשרה של גיבור הסיפור תביא גאולה למשפחתה הענייה ואולי אף לדור כולו. אכן תושייתה ותבונתה של האישה ופעולתה בגמילות חסדים מזכות את בני משפחתה בעושר לכל ימי חייהם.

³⁴ קטע זה (מ"א"ל קוסם אתה" עד "ואמלך באשתי") נוסף במהדורת האקדמיה על פי כ"י פ, ואיננו בכ"י ג, ואף לא בשאר כתבי היד המזרחיים. ראו דיון להלן. אחריו: "א' לו: לא דיי שהינחתי" – כ"י ג, וההמשך עד סוף הסיפור על פי כ"י פ.

³⁵ הביטוי "מושך עלינו הקב'ה חוט של חסד" מובא רק בענף הנוסח האשכנזי. הנוסח בכ"י א: "אמרה לו: מכל [מקום] יש לנו מזון שבע שנים"; בכ"י ג: "אמרה לו: כבר יש לנו מזון שבע שנים".

³⁶ הדרשה מובאת ברוב עדי הנוסח, אך לא בכ"י א. ייתכן שדרשה זו לא הייתה בנוסח המקורי של המדרש, אך נראה שנוספה מוקדם מאוד, שכן היא מצויה בכתבי היד האחרים מן הגניזה (כה"י ג, 2ג).

דיון מפורט בעלילת הסיפור, בעיצוב הדמויות ובקשר של הסיפור למגילת רות מובא במאמרו של אילן. אילן סבור שהסיפור נושא אופי מובהק של סיפור עממי, ונראה לי שטענה זו נשענת על שני פגמים מוסריים שהוא מוצא בגיבורי הסיפור. האחד – תשובתו הראשונה של האיש לאליהו המתגלה בדמות ערבי: "קוסם אתה, אין לי מה ליתן לך, אלא הפטר מעלי לשלום". אילן סבור שמתשובה זו משתמע שאילו היה לאיש מה לתת, היה נותן לקוסם, והתנהגות כזאת נחשבת לתועבה במקרא. לדבריו, בסיפור עממי אין הקוסם מוצג כדמות כה שלילית.³⁷ אולם יש לשים לב שמשפט זה מובא רק בענף הנוסח האשכנזי (כה"י ל, פ ויל"ש), ואילו בכתבי היד המזרחיים (כה"י א, ג, 2) אין הוא מופיע. נראה שמדובר בתוספת מאוחרת, ועל כן אין בה כדי להעיד על אופיו של הסיפור המקורי.³⁸

את הפגם האחר אילן מוצא בהתנהגותה של האישה. היא מציעה לעסוק בגמילות חסדים לא משום הערך שיש במצווה זו כשהיא לעצמה אלא כדי שהקב"ה יוסיף להם טובה משלו.³⁹ ואולם יש לשים לב שחז"ל מקבלים בברכה מתן צדקה מסיבות תועלתניות, כנזכר בבבלי פסחים ח ע"א–ע"ב (ובמקבילות): "האומר: סלע זו לצדקה, בשביל שיחיה בני, או שאהיה בן העולם הבא – הרי זה צדיק גמור".

הוראותיה של האישה לבנה מזכירות את דרך ניהול העולם כפי שמתאר רבי עקיבא באבות ג, טז: "הכל נתון בערבון, ומצודה פרוסה על כל החיים. החנות פתוחה, והחנוני מקיף, והפנקס פתוח, והיד כותבת". רבי עקיבא ממשיל את הנהגת העולם בידי הקב"ה לפעולתו של חנווני הרושם בפנקס כל מה שנלקח. וכך נוהגת האישה המבקשת מבנה לרשום את כל פעולות הצדקה שלה, כדי שיובאו בחשבון בקביעת גורלה בעתיד.

להלן אראה קווים מקבילים בין סיפור המעשה ברות זוטא ד, יא ובין סיפור אבא יודן וסיפור יוסף במצרים. אין מדובר בסיפור עממי אלא בסיפור שחיבר עורך מדרש רות זוטא. חשיפת התשתית המקראית תורמת להבנת כמה פרטים בסיפור, ובכלל זה רישום מעשי הצדקה של האישה.

תחילה אציג את נוסח סיפור אבא יודן, המובא כאן על פי גרסת ויקרא רבה ה, ד (מהדורת מרגליות, עמ' קי–קיג):⁴⁰

³⁷ אילן (לעיל הערה 5), עמ' 187–188.

³⁸ מעניין שמשפט זה מתועד גם בנוסח המעובד של הסיפור ב"חיבור יפה מהישועה" לרב נסים בן יעקב מקירואן (ראו סעיף ו-2 להלן). בנוסח זה הסיפור מסופר בגוף ראשון מפיו של האיש, המתאר את תשובתו הראשונה להצעת שבע השנים הטובות במילים האלה: "חשבתיו לרואה בכוכבים, הרוצה ממני שכר בעד מה שאמר לי. אמרתי לו: לא אדרוש אל הכוכבים ואין בידי דבר לתת לך, כלך לך ממני בשלום". ניסוח המשפט ב"חיבור יפה מהישועה" מעיד שגרסת הקוסם הייתה ידועה במזרח כבר במאה ה-11 ואינה הוספה של הענף האשכנזי. נראה שרב נסים חש בקושי שהראה אילן, ועל כן הוא משנה מעט את הנוסח כדי להבהיר שגיבור הסיפור לא הביע נכונות לעשות עסקה עם קוסם בשום פנים. ואף כי זמנו של "חיבור יפה מהישועה" קרוב לזמן כתיבתם של כתבי היד המזרחיים, הרי זמנו של מדרש רות זוטא המקורי הוא קדום, כנזכר בסעיף ב לעיל. היעדרו המוחלט של משפט הפנייה לקוסם בכל כתבי היד המזרחיים מעיד, כאמור, שאינו חלק מן הסיפור המקורי.

³⁹ אילן (לעיל הערה 5), עמ' 190. גם ב"פנקסנות" שהאישה תובעת מבנה ("וכל מה שעשתה אמ' לבנה קטן: כתוב כל מה שאתה נותן") אילן רואה "המשך ישיר של התפיסה הפונקציונלית שלה".
⁴⁰ במקבילה בירושלמי הוריות ג, ד (מח ע"א) נוסח הסיפור כמעט זהה. המקבילה בדברים רבה ד, ח מנוסחת בצורה מעובדת.

"מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו" (משלי יח, טז). מעשה בר' אליעזר ור' יהושע ורבי עקיבא שהלכו לחולת אנטוכיא לעסוק במגבית חכמים. הוה תמן חד אבא יודן,⁴¹ שהיה עושה מצוה בעין יפה וירד מנכסיו. כיון שראה רבותינו עלה לביתו ופניו חולניות. אמרה לו אשתו: מה לך פניך חולניות? תני לה עובדה: רבותינו כן⁴² ואיני יודע מה אעשה להן. אשתו שהיתה צדקת, מה אמרה לו: לא נשתיירה לך שדה אחת? לך מכור חציה ותן להן. הלך ועשה כן. כשהוא נותן להן אמרו לו: המקום ימלא חסרונוך. הלכו להם רבותינו. יצא לחרוש. עם כשהו חורש חצי שדהו האיר לו הקב"ה עיניו, ונבקעה הארץ לפניו ונפלה פרתו ונשברה. ירד להעלותה ומצא תחתיה סימא.⁴³ אמ': לטובתי נשברה רגל פרתי.

אבא יודן, גיבור סיפור זה, היה אדם אוהב צדקה שירד מנכסיו. גם גיבור הסיפור ברות זוטא ירד מנכסיו,⁴⁴ ואף כי אינו יוזם מעשי גמילות חסדים, הרי הוא מאשר בשתיקה את מעשי הצדקה של אשתו. אבא יודן חרש בשדה כשמצא את האוצר, והאיש בסיפור ברות זוטא חרש בשדה כאשר נגלה לו אליהו.⁴⁵ על אשתו של אבא יודן נאמר שהייתה צדקת, ועל האישה בסיפור ברות זוטא נאמר שהייתה אישה כשרה. בשני הסיפורים הבעל עומד חסר אונים ואינו יודע כיצד לפעול, ואילו האישה מגלה תושייה בנתינת צדקה.

פנייתה של האישה לבעלה מנוסחת באופן דומה בשני הסיפורים. בסיפור אבא יודן: "אשתו שהיתה צדקת, מה אמרה לו", וברות זוטא ד, יא: "אשתו שהיתה כשרה, אמרה לו" (על פי כ"י א).⁴⁶

⁴¹ תרגום: היה שם אדם אחד ושמו אבא יודן.

⁴² תרגום: סיפר לה את המעשה: רבותינו כאן.

⁴³ תרגום: אוצר.

⁴⁴ אמנם לא בגרסת כ"י ג2, הפותח את הסיפור בניסוח סתמי: "מעשה באדם עני".

⁴⁵ יש לשים לב שבסיפור אבא יודן החרישה בשדה חיונית לעלילה, משום שהאוצר נמצא כאשר נבקעה האדמה והביאה לשבירת רגלה של הפרה. אבל על האיש בסיפור ברות זוטא מסופר שהיה שכיר, ועבודת שכיר יכולה להיות בכמה תחומים ולא בחרישה בשדה דווקא. את האוצר מצאו בניו ליד ביתו, לא בעקבות החרישה בשדה. בכ"י ג2 אין מסופר שהאיש חורש בשדה, אך בכתב יד זה חסרים כמה פרטים המובאים בעדי הנוסח האחרים, ונראה שהוא מקצר את הסיפור.

⁴⁶ על פי ממצאיה של סלהוב (לעיל הערה 3), עמ' 86–88, 104, כ"י א קרוב לנוסח המקור המשוער של רות זוטא משאר כתבי היד. נוסח דומה מצוי ביל"ש: "מה עשתה אשתו הכשרה, א"ל" (ודומה לו כ"י ל). נוסח כ"י פ למשפט זה נראה משובש: "מה שעשתה אשתו הכשרה, אמרה לו". מהדורת האקדמיה ללשון העברית מחברת את חלקו הראשון של משפט זה – "מה שעשתה אשתו הכשרה", למשפט המתאר את תגובת הבעל למציאת האוצר – "מיד הודה להקב"ה ונחת דעתו עליו", ופותחת פסקה חדשה במילים "אמרה לו" (בכ"י פ אכן מסומנת נקודה אחרי "הכשרה", אך בכ"י א, ל מסומנת נקודת הפסקה אחרי "ונחת דעתו עליו"). פיסוק זה אינו מתיישב מבחינה תחבירית. אמנם יש להעיר שבכ"י ג2 כתוב: "ונחת דעתו עליו שהיא צדקת", ואולם בכתב יד זה האישה מציעה לעשות צדקה בשבע השנים הטובות שיקבלו כבר בשלב שבו היא מכריעה לקבל את שבע השנים מיד, ואילו בשאר כתבי היד בשלב זה של הסיפור האישה עדיין אינה יוזמת את גמילות החסדים, ועל כן אין היגיון בקביעה שהיא צדקת בשעת מציאת האוצר.

בשני הסיפורים נמצא אוצר. בסיפור אבא יודן האוצר נמצא בעקבות מתן הצדקה, ואילו בסיפור ברות זוטא האוצר נמצא על ידי הבנים לפני מתן הצדקה והיה מוגבל לשבע שנים, ורק בזכות מעשי הצדקה של האישה ניתן להם האוצר לצמיתות. יש לשים לב שבסיפור אבא יודן נקרא האוצר במילה הארמית "סימא", וכך נקרא האוצר שגילו הבנים בסיפור ברות זוטא, על פי כ"י א (בכתיב: "סימה").⁴⁷

שני הסיפורים נבדלים זה מזה בתפקידים הניתנים לכל אחד מבני הזוג. בסיפור אבא יודן הבעל הוא הדמות הראשית, אף על פי שהעצה הטובה של אשתו היא שאפשרה את מתן הצדקה. לאחר שהאישה מיעצת לו למכור את מחצית השדה היא נעלמת מן הסיפור, וכאשר חוזרים הרבנים למגבית נוספת, הם שואלים על אבא יודן ומשבחים אותו בלבד. בסיפור ברות זוטא האישה היא הדמות הראשית, והבעל מצטייר כאדם חלש וחסר יזמה. נראה שעורך הסיפור ברות זוטא בחר את סיפור אבא יודן לתשתית לסיפורו, משום שמופיעה בו אישה צדקת, והוא עיבד את הסיפור באופן שהעצים את דמותה של האישה כדי להתאים את הסיפור למדרש על מגילת רות, שהדמויות הראשיות בה הן נשים פעילות ויוזמות.

בעיבוד הסיפור נוספו פרטים הלקוחים מסיפור יוסף במצרים.⁴⁸ המוטיב הבולט המקשר את שני הסיפורים הוא "שבע שנים טובות". בסיפור יוסף חלומות פרעה על שבע פרות טובות ושבע שיבולים טובות מבשרים את בואן של שבע שנות שָׁבַע בארץ מצרים (בראשית מא, כו–לא), ובסיפור ברות זוטא אליהו מבשר על שבע שנים טובות למשפחה.⁴⁹ במצרים יוסף נערך לקראת שבע השנים הרעות העתידות לבוא וצובר אוכל בשבע השנים הטובות, והאישה ברות זוטא צוברת זכויות בגמילות חסדים כדי להיערך לימים שבהם יסתיימו שבע השנים הטובות והמשפחה תחזור לעונייה. שני הסיפורים משתמשים במילה "פיקדון": בסיפור יוסף – "והיה האכל לַפְּקֻדֹן לַאֲרֶץ לְשֵׁבַע שָׁנֵי הָרָעָב" (בראשית מא, לו); ברות זוטא ד, יא – "אמרה לו: לך אמור לו: אם מצאתה בני אדם נאמנים ממנו תן פִּיקְדוֹנָךְ להם מתנה".⁵⁰ יוסף מנהל בשיטתיות את איסוף התבואה וסופר כל מה שנצבר, עד שלא היה אפשר לספור עוד (בראשית מא, מט), והאישה מורה לבנה לנהל רישום מסודר של כל מה שניתן לצדקה. המסר העיקרי בסיפור אבא יודן הוא חשיבות נתינת צדקה. נכונותם של אבא יודן ואשתו לתת צדקה על אף עוניים מזכה אותם באוצר. בני הזוג בסיפור ברות זוטא אינם מתבקשים לתת צדקה אלא מתבשרים על זכייה בשבע שנים טובות. מכאן ואילך גורלם נתון בידיהם: אם ינצלו את שבע השנים הטובות להנאתם בלבד, יחזרו לעוניים הקשה בסופן. ואם ישכילו לנצל את האוצר שניתן להם לגמילות חסדים, יוכלו ליהנות מעושרם כל ימי חייהם. בסיפור יוסף פרעה חולם חלום ואינו מבין את משמעותו, וגם

⁴⁷ בכתבי היד האחרים יש גרסאות אחרות: כ"י ג: "כד מלא זהובים", כ"י פ: "מטמון" (וכך כנראה גם כ"י ל, אבל המילה מטושטשת), יל"ש: "ממון". נראה לי שהנוסח המקורי הוא "סימא" (כאמור לעיל, כ"י א קרוב לנוסח המקור של המדרש), ואפשר שמעתיקי כתבי היד רצו להחליף את המילה "סימא" במילה עברית, ומכאן ריבוי הגרסאות.

⁴⁸ דיון בתשתית מקראית סמויה בסיפורי מעשי חכמים ראו בהערה 21 לעיל.
⁴⁹ בדפוסים מאוחרים של יל"ש כתוב "שש שנים", אך בדפוס ראשון כתוב "ז' שנים". נראה שבנוסח הדפוס המאוחר חל שיבוש ("ז" נדמתה ל"ו"). כל כתבי היד לרות זוטא מעידים על גרסת שבע השנים (וכן גרסת "חיבור יפה מהישועה", ראו סעיף ו-2 להלן).

⁵⁰ כך על פי כה"י א, ג. בכ"י פ: "אם מצאת בני אדם נאמנים ממנו תן לו פקדונך", ודומה לו יל"ש.

בעלה של האישה הכשרה אינו מבין את משמעות הבחירה שמציע לו אליהו. אשתו הכשרה מבינה מיד כיצד תוכל לנצל את שבע השנים הטובות בדרך שתזכה אותם בחיים טובים גם לאחר הזמן שהוקצב להם. בחירתה הנבונה בקבלה מיידית של שבע השנים הטובות ופעולתה הנמרצת בגמילות חסדים אכן מצילות את המשפחה מעונייה. אין בסיפור ביקורת על גישתה התועלתנית למצוות הצדקה, משום שהאישה פועלת על פי כוונת האל, שזיכה אותה באוצר כדי שתנצל אותו לצדקה.

בהתרחשות האחרונה בסיפור ברות זוטא אליהו מופיע לפני הבעל כדי להודיע על קץ שבע השנים הטובות. כמו במפגש הקודם הבעל מבקש להתייעץ עם אשתו, והיא מורה לו לומר: "אם מצאתה בני אדם נאמנים ממנו תן פיקדונך להם מתנה" (על פי כה"י א, 2ג). תשובה זו מתקבלת והפיקדון ניתן להם לכל חייהם: "וכיון שאמ' לו כך אל הרי הן שלך ב(כ)מתנה".⁵¹

כאמור, סיפור המעשה ברות זוטא א, כ הרומז לסיפור איוב מסמל את דמותה של נעמי. סיפור המעשה ברות זוטא ד, יא מסמל את דמותה של רות. הדרשות על אישה כשרה ונשים צדיקות, המובאות לפני הסיפור, מוסבות על הפסוק ברות ד, יא, שבו מסופר על ברכת העם לבועז לרגל נישואיו עם רות. דרשות אלו רומזות לדמותה של רות ולדמות האישה הכשרה בסיפור המעשה המובא אחריהן. הקבלת האישה הכשרה ליוסף הצדיק משמשת להקבלת רות ליוסף. רות הצדקת, שעשתה מעשה חסד עם חמותה ובמעשיה הביאה לגאולת המשפחה,⁵² נמשלת ליוסף הצדיק, שבתבונתו הושיע את ארץ מצרים כולה מרעב כבד.

ה. הקשר שבין שני הסיפורים ברות זוטא

יש קווי דמיון רבים בין שני סיפורי המעשה שנדונו לעיל.⁵³ בשני הסיפורים גיבור הסיפור הוא איש עני שאליהו נגלה לו בדמות ערבי,⁵⁴ מציע לו כסף ולאחר זמן שב לבקש אותו בחזרה. בשני הסיפורים בקשה זו לוקה בחוסר היגיון. בסיפור הראשון אליהו מבקש לקבל את המטבעות המסוימים שנתן לחסיד, והחסיד מחפש אחריהם ומוצא אותם אף על פי שכבר קנה בהם חפצים והשתכר בהם,⁵⁵ ובסיפור השני אליהו

⁵¹ כך על פי כ"י 2ג. משפט זה חסר בכ"י א, ונראה שנשמט בשל דילוג הדומות (דברי האישה מסתיימים במילה "מתנה", וכך תגובתו של אליהו). אין הדעת נותנת שהסיפור מסתיים ללא אמירה מפורשת של המספר בדבר הגמול הראוי למעשי החסד של האישה. בכ"י פ יש גרסה אחרת (ודומה לו יל"ש, בכ"י ל חסר סופו של הסיפור): "וראה הקב"ה דבריהם בגמילות חסדים שעשו והוסיף להם טובה". נוסח זה מקשר את סופו של הסיפור לדברי האישה בשעה שהיא מציעה לבעלה לעסוק בגמילות חסדים בשבע השנים הטובות: "שמא מוסיף לנו הקב"ה טובה מאצלו".

⁵² דיון מפורט בדמותה של רות כצדקת במקרא ובמדרש מובא במאמרה של ניהוף (לעיל הערה 14).

⁵³ על הקשר שבין שני הסיפורים כבר עמד שנאן (לעיל הערה 1), עמ' 133, המעיר שסיפור המעשה ברות זוטא ד, יא הוא מעין תיקון התמונה העולה מסיפור המעשה ברות זוטא א, כ. ⁵⁴ על פי בדיקתי, אלה שני המקומות היחידים בספרות חז"ל שבהם מסופר על אליהו שנגלה בדמות ערבי. אמנם בבבלי ברכות ו ע"ב מובא סיפור בארמית שבו אליהו נדמה כטייעא (ערבי), אולם בכ"י מינכן 95 ופריז 671 אליהו אינו נזכר, ונראה שהנוסח משובש. ראו דקדוקי סופרים. ⁵⁵ יש לשים לב שכ"י ג (וכנראה גם 1ג, אלא שהמילה שם מטושטשת) מדייק ונוקט את הפועל "שאל" להצעתו של אליהו ("רצונך שאשאלך שני כספים"). "השאל" משמש לנתינת דבר שאפשר להחזירו. בענף הנוסח האשכנזי (כ"י פ, יל"ש) יש ניסיון לתקן את השימוש הלשוני

מופיע בתום שבע השנים ומבקש לקבל את מה שנתן לבני הזוג אף על פי שהאוצר שמצאו הבנים הספיק לשבע שנים, ואפשר שבתום שבע השנים אזל כספם, ואין להם מה להחזיר לאלוהו. בשני הסיפורים דרישה בלתי סבירה זו של אליהו באה לשרת צורך של המספר להבליט את המסר שבסיפור. בסיפור הראשון הירידה המהירה מן הנכסים לאחר החזרת המטבעות (עוד באותו ערב איבד הגיבור את כל רכושו) מלמדת שהתעשרותו של החסיד באה מן הברכה ששרתה במטבעות המסוימים שקיבל מאליהו בזכות חסידותו ולא בשל כישרונו וזריזותו. בסיפור השני בקשתו של אליהו לקבל את מה שנתן לבני הזוג מאפשרת לאישה להציג את מעשיה בגמילות חסדים כשמירה נאמנה על פיקדון שניתן לה, ותשובה זו זוכה לאישורו של אליהו (ובגרסה המאוחרת – של הקב"ה).

בשני הסיפורים יש מוטיב של ניסיון. האיש החסיד בסיפור הראשון לא עמד בניסיון, ויש לשער שבשל כך הוא מוצג בסיפור כאדם בודד ללא אישה. אילו היה נשוי הייתה אשתו שומרת עליו מן החטא, כמתואר בסיפור השני, שבו אשת הגיבור עוזרת לו לעמוד בניסיון בזכות הצעתה לעסוק בגמילות חסדים (את שני הסיפורים כתב עורך המדרש, שהתאים אותם זה לזה. ראו דיון להלן).

הקשר בין הסיפורים מתחזק על ידי שימוש במילים זהות. החסיד בסיפור הראשון מקבל עליו שלא לשאת מאדם **מתנה**.⁵⁶ בסיפור השני האישה מורה לבעלה לומר לאלוהו: "אם מצאתה בני אדם נאמנים ממנו תן פיקדוןך להם **מתנה**".⁵⁷ החסיד בסיפור הראשון **ירד מנכסיו** לאחר שהחזיר את המטבעות לאלוהו, ועל גיבור הסיפור השני מסופר **שירד מנכסיו**.⁵⁸ מעתיקי כתבי היד המאוחרים הבחינו בהקבלה שבין שני הסיפורים והשתדלו לחזק את ההקבלה בעזרת עוד ניסוחים דומים. בכה"י א, ג, פ הסיפור השני נפתח במילים "מעשה באחד", ובכ"י ל ובי"ש פתיחת הסיפור דומה לפתיחת הסיפור הראשון: "מעשה **בחסיד אחד**". בסיפור הראשון, לאחר שהחסיד החזיר לאלוהו את המטבעות, כתוב בכ"י ג (ודומה לו ג1): "ונכנס כל מה שהיה לו לטמיון", ובכ"י פ: "ונכנס אותו **מטמון** לטמיון". המילה "מטמון" לקוחה מן הסיפור השני ואינה תואמת את הסיפור הראשון, שהרי החסיד לא מצא מטמון אלא התעשר מן הסחר במטבעות שנתן לו אליהו.⁵⁹

שני הסיפורים מייצגים את הדמויות החשובות במגילה בעזרת אנלוגיה מקראית. הסיפור הראשון רומז לאיוב ומשמש משל לגורל נעמי, והסיפור השני רומז ליוסף הצדיק ומקביל אותו לדמותה של רות הצדקת.⁶⁰

החריג של השאלת כסף, ושם אליהו מציע להלוות לחסיד שני כספים. תיקון זה אינו פותר את הקושי, מאחר שגם לפי גרסה זו החסיד מחזיר את שני המטבעות המסוימים שקיבל מאליהו, אף על פי שכבר קנה בהם חפצים.

⁵⁶ כך על פי כ"י ג, וכנראה גם ג1. ובכה"י ל, פ, ובי"ש: "שלא יקבל משום אדם כלום".

⁵⁷ על פי כה"י א, ג2. בכ"י פ ובי"ש חסרה המילה "מתנה".

⁵⁸ ברוב כתבי היד, אך לא בכ"י ג2 (ראו הערה 44 לעיל).

⁵⁹ ביל"ש כתוב: "ונכנס אותו **ממון** לטמיון". שינוי זה לעומת כ"י פ מתאים לשינוי הנוסח בסיפור השני, שבו כתוב ביל"ש שהבנים מצאו "ממון", במקום "מטמון" בכ"י פ.

⁶⁰ הקבלת הסיפור הראשון לדמותה של נעמי נאמרת במפורש במילת הקישור "כך" ("כך אמ' נעמי לבנות עירה"). הקבלת הסיפור השני לדמותה של רות נרמזת לקורא מן ההשוואה לסיפור הראשון ומן ההקבלה העניינית בין האישה הכשרה לרות, שעשתה חסד עם חמותה. מעניין שמעתיק כ"י פ ממשיך את מגמתו של עורך מדרש רות זוטא ומוסיף שני סיפורי מעשה לאפיון

כל אחד משני הסיפורים צמוד לפסוק חשוב במגילת רות, המתאר אירוע רב משתתפים בשערי בית לחם. ברות א, כ נעמי שופכת את מר לבה לפני בני העיר שנאספו והמו עליה, וברות ד, יא בועז קונה את רות לאישה בשערי העיר בנוכחות כל העם. אוירת השמחה והתקווה במעמד זה מתקנת את אוירת הייאוש במעמד הקודם. בעל מדרש רות זוטא מיקם בשני פסוקים אלה שני סיפורים הקשורים זה לזה בדרך של תיקון: הסיפור הראשון מתאר חסיד שכשל בניסונו (וקיבל הזדמנות לתקן את דרכיו), והסיפור השני מתאר אישה כשרה שעמדה בניסיון.

לאור קווי הדמיון הרבים בין שני הסיפורים נראה שיד אחת כתבה את שניהם והתאימה אותם זה לזה. אין מדובר בסיפורים שהעורך אימץ למדרש ושילב אותם על פי צרכיו, אלא בסיפורים שחברו במיוחד למדרש זה. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם העובדה שאין לשני הסיפורים מקבילה בספרות חז"ל (שלא כשאר סיפורי המעשה במדרש רות זוטא).⁶¹

שני הסיפורים שנדונו במאמר זה מובאים בנוסח מעובד ב"חיבור יפה מהישועה" לרב נסים בן יעקב מקירואן. חשיבות נודעת לעיבודו של רב נסים, משום ש"חיבור יפה מהישועה" קרוב בזמנו לזמנם של כתבי היד מן הגניזה, והוא משמש מעין עד נוסח לסיפורים, ואף פרשן – בכמה מן ההרחבות שהוסיף לנוסח המקורי.⁶² שינויים אחרים מתבארים על רקע מטרתו של "חיבור יפה מהישועה". שני העיבודים לסיפורי המעשה נדונים להלן, סעיף ו.

ו. מקבילות הסיפורים ב"חיבור יפה מהישועה"

"חיבור יפה מהישועה" הוא יצירה ספרותית שכתב רב נסים בן יעקב מקירואן כדי לעודד את רוחם של בני עמו, להדריכם בשאלות אמונה ולהשכילם בנושאים בהלכה.⁶³

דמותו של בועז, שאף הוא דמות חשובה במגילת רות. בכתב יד זה משולבים ברות זוטא ג, ח שני סיפורי מעשה שאינם מובאים בעדי הנוסח האחרים (דיון בנוסחים השונים בכתבי היד לרות זוטא ג, ח ראו בעבודתה של סלהוב [לעיל הערה 3], עמ' 48–50). סיפורי מעשה אלה עוסקים בהתגברות על היצר ומייצגים את דמותו של בועז, ששלט ביצרו בשעה שרות באה אליו לגורן. שלא כעורך המדרש, שחיבר במיוחד שני סיפורים (או סיפור אחד, ראו הערה הבאה) לאפיון הדמויות, מעתיק כתב היד מסתפק בהעתקת סיפורים קיימים בספרות חז"ל (על מקורם של סיפורי מעשה אלה ראו הערה 2 לעיל).

⁶¹ עוד אפשר שהסיפור על האישה הכשרה ברות זוטא ד, יא היה קיים בנפרד ואומץ על ידי עורך רות זוטא לאפיון דמותה של רות, ואת הסיפור ברות זוטא א, כ חיבר עורך המדרש בקווים מקבילים לסיפור האישה הכשרה כדי לאפיין את דמותה של נעמי. כאמור, הבנתו של סיפור זה כסיפור הרומז לאיוב מתחזקת בעזרת הדרשות שלפניו ואחריו. כסיפור לעצמו מדובר בסיפור מוזר שקשה להבין את מטרתו. אבל רות זוטא ד, יא יכול לשמש סיפור עצמאי, שמטרתו לעודד גמילות חסדים. ההבדל באופיים של שני הסיפורים משתקף היטב בגלגוליהם בספרות המאוחרת. הסיפור ברות זוטא א, כ עבר עיבוד קיצוני ב"חיבור יפה מהישועה", ורק עיבוד זה זכה לעוד גרסאות. אבל הסיפור ברות זוטא ד, יא זכה לעיבודים רבים, מקצתם גרסאות מאוחרות של העיבוד ב"חיבור יפה מהישועה", ומקצתם גרסאות של הסיפור המקורי. ראו דיון בסעיף ו להלן.

⁶² בהערה 38 לעיל דנתי בעדותו של "חיבור יפה מהישועה" לנוסח הפנייה של גיבור הסיפור

לאליהו ברות זוטא ד, יא: "קוסם אתה".

⁶³ דיון מפורט ב"חיבור יפה מהישועה" ראו במבוא למהדורתו של ח"ז הירשברג, רבינו נסים ב"ר יעקב מקירואן: חיבור יפה מהישועה, ירושלים תשי"ד. הדיון במגמת הספר מובא בעמ' 50–52.

בספר זה מובאים סיפורי מעשה מעובדים מספרות חז"ל, ורב נסים מדגיש בפתח דבריו שספרו נשען על מקורות יהודיים בלבד.⁶⁴ מאחר שכמה מן הסיפורים ב"חיבור יפה מהישועה" לא נודע מקורם, ומאחר שלכמה מהם יש מקבילות בספרות הערבית בימיו או לפני כן, סברו חוקרי הספר שיש בו השפעה ערבית-מוסלמית. הירשברג דחה טענה זו, לאחר שצמצם רבים מן הסיפורים שלא נמצא להם מקור יהודי ובדק את המקבילות הערביות ל"חיבור יפה מהישועה".⁶⁵ ואולם גם לאחר בדיקתו המקיפה של הירשברג נותרו כמה סיפורים ב"חיבור יפה מהישועה" שמקורם היהודי לא נודע. "אליהו הנביא – בנאי" הוא אחד מהם, ובמאמר זה אני מראה לראשונה קווים מקבילים בינו ובין הסיפור ברות זוטא א, כ. כל החוקרים מודים שמקורו של הסיפור "ה' נאמן לפרוע" ברות זוטא ד, יא.

1-ו. רות זוטא א, כ והסיפור "אליהו הנביא – בנאי"

הסיפור "אליהו הנביא – בנאי" מובא בפרק עשרים ואחד ב"חיבור יפה מהישועה" (מהדורת הירשברג, עמ' נח-ס). בסיפור מתואר אדם עני שפגש את אליהו הנביא, ואליהו הציע לו למכרו לעבד ולהשתמש בדמי המכירה לפרנסתו. לאחר מכירתו לעבד אליהו בונה ארמון למלך בדרך נס ונעלם. רב נסים מציין בפתיחה לסיפור שהוא נשען על ספרות חז"ל ("הזכירו החכמים עליהם השלום"), אך עד כה לא נמצאה לסיפור מקבילה בספרות היהודית. לסיפור זה יש מקבילה מוסלמית ב"סיפורי הנביאים" של אל-ת'עלבי, בן זמנו של רב נסים. הדמיון בין שני הסיפורים הוא גדול, והחוקרים התקשו להכריע מי שאב ממי.⁶⁶ וזה לשון הסיפור:

אליהו הנביא – בנאי

הזכירו החכמים עליהם השלום, שפעם היה אדם עני, ולו ילדים ואשה, שחשך עליהם עולמם ולא היה להם במה להתפרנס אפילו יום אחד. אמרה לו אשתו: הוי בן דודי, קום וצא לשוק, אולי תמצא משהו שנתפרנס ממנו, כדי שלא נמות ברעב. אמר לה: הוי אחותי! אנה אפנה ואנה אלך, ואין לי לא קרוב שאלך ואפנה אליו ולא חבר לי; אין לי אלא ה' ית'. הרפתה ממנו. גבר רעב הילדים, והיו בוכים וצועקים. חזרה לדבר אליו ואמרה לו: הוי פלוני! צא, שמא יזדמן לך דבר או תמות במקום שאליו תצא; וזה טוב מאשר לגווע אחד אחד. אמר לה: וכיצד אצא ערום? היה עליה חלוק, הלבישתו ויצא. וכשיצא לחוץ עמד נבוך, ולא ידע להיכן יפנה – לימין או לשמאל. בכה בכי גדול. אחר הרים עיניו לשמים ואמר: רבונו של עולם! הרי ידעת שאין לי אל מי לפנות ולא מי שאתאונן לפניו על עניי ודלותי! יצאתי ואיני יודע להיכן אפנה, אין לי לא אח ולא קרוב ולא רֵע; אין לי תחבולה [כיצד להתפרנס], הילדים קטנים, הרעב

⁶⁴ הירשברג, הערה קודמת, עמ' 56.

⁶⁵ שם, עמ' 56–73.

⁶⁶ הירשברג (לעיל הערה 63), עמ' 69–71, ושם ספרות נוספת. נוסח מלא של סיפורו של אל-ת'עלבי במהדורה האנגלית של "סיפורי הנביאים": *'Arā'is al-majālis fī qīṣaṣ al-anbiyā'* or "Lives of the Prophets", as recounted by Abū Ishāq Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ibrāhīm al-Tha'labī, translated and annotated by W. M. Brinner, *Studies in Arabic Literature*, vol. 24, Leiden 2002, pp. 381–382.

גבר עליהם, אין מי שיצדיקני. אתה יצרתנו! פנה אלינו ברחמיך או הוצא את רוחי מהר, כדי שיקל לי! והלך קצת בוכה ומלא דאגה. פגשו אליהו זכרו לטובה. אמר לו: מה לך הזקן? סיפר לו הכל על מעמדו שהוא נתון בו. אמר לו [אליהו]: בוא מכרני, טול מחירי וירווח לך בו ולמשפחתך. אמר לו: אדוני! כיצד אמכרך והאנשים יודעים שאני עני, ואין לי לא עבד ולא נער. אמר לו: אל תדאג! שמע מה שאיעצך! לא יאונה לך כל רע! וכשתקבל את מחירי, תן לי ממנו דינר ואני מחזירו לך. והיזהר שתמכור אותי רק למי שאיעצך ואל תקבל תוספת על [המחיר]. פנה אתו אל השוק. וכל מי שאמר לו [לעני]: האם זה נתינגך? אמר לו: כן, זהו עבדי! וכשנשאל אליהו ז"ל על כך אמר: כן, אמת הדבר. עבר בשוק שר אחד משרי המלך, ראה נער יפה מראה ויפה תואר ונתאווה לקנותו. חיכה עד שהכריזו עליו; והיה המחיר [שהציע] בעדו אותו שר שמונים דינר. אמר לו [אליהו]: מכרני! הוסיפו מן הקהל על מחירו מאתיים דינר ולא קיבל אותם. קיבל מהשר את דמיו, ונתן לו [לאליהו] את הדינר. חזר והשיבו לו [אליהו] כמות שאמר. אחר כך אמר לו [אליהו]: לך והתפרנס אתה ומשפחתך ואשתך ושום רעה לא תמצא אותך לעולם. הלך והסתלק אליהו ז"ל עם השר. פנה המוכר אל השוק; קנה לחם, בשר, שמן, דגן וזרעונים אחרים, וכל מה שרצה; והלך בו לביתו. נכנס ומצא את ילדיו גוועים ברעב; אז אכלו ושבעו. אמרה לו אשתו: ספר לי סיפורך! סיפר לה כל מה שאירע לו. אמרה לו: כיצד מצאת את עצתי בשבילך? אילו היית מזניח לצאת היית אובד אתה – ואנחנו. הוא רכש לאחר מכן רכוש רב, שלא ייספר; ולא ראה מצוקה לעולם.⁶⁷

יש כמה קווי דמיון בין הסיפור "אליהו הנביא – בנאי" ובין סיפור האיש החסיד ברות זוטא א, כ:

- (1) האיש החסיד קיבל עליו שלא לשאת מאדם מתנה, וכל הלילה היה עומד ובוכה ומתפלל לאל; האיש העני בסיפור "אליהו הנביא – בנאי" מסרב לבקשתה הראשונה של אשתו לצאת לשוק ולנסות להתפרנס ואומר שאין לו אדם לפנות אליו אלא ה' יתברך. בפעם השנייה הוא נענה לבקשת אשתו, אך במקום לנסות לפנות לעזרת אדם הוא בוכה ומתפלל אל ה'.
- (2) שני הגיבורים עניים מרודים. על האיש החסיד נאמר שלא היה לו אלא בגד אחד וסדין אחד; האיש העני היה ערום ונאלץ ללבוש את חלוקה של אשתו כדי לצאת לשוק לחפש פרנסה.
- (3) לעיל (סעיף ה) ציינתי שהתעשרותו של החסיד ברות זוטא א, כ באה מן הברכה המיוחדת ששרתה במטבעות המסוימים שקיבל מאליהו. מוטיב זה קיים גם בסיפור

⁶⁷ כאן מסתיים חלקו הראשון של הסיפור, והוא מקביל לסיפור ברות זוטא א, כ. בהמשך הסיפור מתוארת בניית ארמון למלך על ידי אליהו. חלק זה מקביל לסיפור על ח'צ'ר ב"סיפורי הנביאים" של אל-ת'עלבי, ראו דיון להלן. הסיפור "אליהו הנביא – בנאי" שימש נושא לפיוט "איש חסיד היה" הכלול בזמירות למוצאי שבת, ופיוט זה עבר עוד גלגולים ספרותיים לאחר זמן. ראו מאמרו של י' גנוז, "גילוי אליהו בספר 'חיבור יפה מהישועה' לרבינו נסים מקירואן: לדרכו של מוטיב ושביליו", ידע-עם, כא (49–50) (תשמ"ב), עמ' 28–34.

"אליהו הנביא – בנאי". לאחר המכירה העני נותן לאליהו על פי הוראתו דינר אחד מן הסכום שקיבל, ואליהו לוקח את המטבע ומחזיר לו מיד. העני קונה בדמי המכירה אוכל לילדיו ואחר כך רוכש רכוש רב ואינו שרוי במצוקה עוד לעולם. קשה להניח שסכום של 80 דינר יכול להביא לרכוש רב, ונראה שהסיפור מדגיש שעושר זה הושג בזכות פעולתו של אליהו ומגעו במטבעות דמי המכירה. (4) בסיפור ברות זוטא אליהו פונה אל החסיד במפגש השני ושואל: "מה ההן סבא עבד" (מה עושה זקן זה); בסיפור "אליהו הנביא – בנאי" אליהו פונה אל העני במילים: "מה לך הזקן".⁶⁸

קווי הדמיון שלעיל מלמדים על זיקה בין הסיפור "אליהו הנביא – בנאי" לסיפור ברות זוטא א, כ. חוקרי "חיבור יפה מהישועה" לא עמדו על זיקה זו, משום שיש הבדלים ניכרים בין שני הסיפורים. יש לציין שרב נסים ראה לעצמו לשנות פרטים רבים בסיפורי חז"ל שעובד גם במקומות אחרים.⁶⁹ גם בסיפור "ה' נאמן לפרוע", שהוא עיבוד של הסיפור ברות זוטא ד, יא (ראו דיון להלן), יש שינויים רבים לעומת המקור, אך בסיפור זה אין ספק בזהותו של הסיפור המקורי, ששלד עלילתו נשמר בקפדנות. בסיפור "אליהו הנביא – בנאי" נראה שרב נסים נאלץ לשנות שינוי ניכר את שלד העלילה המקורי ברות זוטא א, כ, משום שהסיפור המקורי תמוה, והבנתו תלויה בדרשות שלפניו ואחריו.⁷⁰

להלן אדון בשינויים בסיפור "אליהו הנביא – בנאי" לעומת הסיפור ברות זוטא א, כ ובסיבותיהם. החסיד ברות זוטא א, כ לא עמד בניסיון לאחר הופעתו הראשונה של

⁶⁸ במקור הערבי: "מלך יא שיד" (המקור הערבי, באותיות עבריות, על פי *The Arabic Original of Ibn Shāhīn's Book of Comfort, Known as the Hibbūr Yaphē of R. Nissīm b. Ya'aqobh*, edited from the unique manuscript by Julian Obermann, (Yale Oriental Series: Researches, vol. 17, New Haven 1933, plate XC). משמעותה המילולית של המילה "שיד" היא "זקן". מילה זו משמשת גם פנייה של כבוד בדרך כלל לאדם מבוגר. העני בסיפור "אליהו הנביא – בנאי" הוא אב לילדים קטנים (על פי תפילתו לה), ומכאן שהוא אדם צעיר. נראה לי שרב נסים שם בכי אליהו את הפנייה "יא שיד" ולא "יא סיד" (אדוני) כדי לשמר את נוסח הסיפור שעובד, שבו אליהו פונה לחסיד במילה "סבא" (זקן).

⁶⁹ ש' אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, שרידים מחיבוריו יוצאים לאור על פי כתבי יד בצירוף מבואות, הערות ומפתחות, ירושלים תשכ"ה, עמ' 394–395; ע' יסף, סיפור העם העברי: תולדותיו סוגיו ומשמעותו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 279–287. אזכיר שוב שרב נסים מציין במפורש בתחילת הסיפור "אליהו הנביא – בנאי" שהוא נשען על ספרות חז"ל ("הזכירו החכמים עליהם השלום"). לא מצאתי סיפור אחר בספרות חז"ל שיש בו קווי דמיון לסיפור "אליהו הנביא – בנאי".

⁷⁰ שלא כסיפור ברות זוטא ד, יא, היכול לעמוד לעצמו (ראו הערה 61 לעיל). עוד חיזוק לקשר שבין "אליהו הנביא – בנאי" לרות זוטא א, כ אפשר למצוא בתיאור הדומה של אליהו הנביא בשני הסיפורים ב"חיבור יפה מהישועה" הנדונים במאמר זה. בסיפור "אליהו הנביא – בנאי" אליהו מתואר כ"נער יפה מראה ויפה תואר", ובסיפור "ה' נאמן לפרוע" אליהו, שאינו מוזכר בשמו, מתואר כ"אדם בעל נימוסים ויפה תואר" (ראו להלן, סעיף ו-2). תיאור זה של אליהו מיוחד לשני סיפורים אלה, ואינו מצוי בסיפורים האחרים על אליהו הנביא ב"חיבור יפה מהישועה". נראה לי שרב נסים חש בקשר שבין שני הסיפורים ברות זוטא, שבשניהם אליהו הנביא מופיע בדמות ערבי, לכן קישר בין שני הסיפורים שעובד על פי הסיפורים ברות זוטא בתיאור של אליהו כאדם יפה תואר.

אליהו. כאמור, רב נסים כתב את ספרו כדי לעודד את בני עמו ולהדריכם בשאלות אמונה. לכן המסר העיקרי בסיפורו אינו העמידה בניסיון אלא הביטחון בה'. האיש העני אינו רוצה לפנות לעזרת אדם על אף מצבו הקשה אלא מעדיף להתפלל אל ה'. התנהגות זו מזכה אותו בעזרתו של אליהו הנביא.⁷¹

בסיפור ברות זוטא א, כ האיש החסיד הוא אדם בודד ללא אישה. לעיל (סעיף ה) הערתי שמשום כך לא עמד האיש בניסיון, שלא כגיבור ברות זוטא ד, יא, שאשתו הכשרה סייעה לו לעמוד בניסיון. כיוון שבסיפור המעובד מרכיב הכישלון בניסיון אינו קיים, רב נסים בוחר לתאר את גיבורו כאיש נשוי ואב לילדים, שמצוקתם היא ששכנעה אותו לצאת מן הבית ולהתפלל אל ה'.

בהמשך הסיפור "אליהו הנביא – בנאי" מתוארות מכירת אליהו לעבד ובנייה נסית של ארמון, שאינן בסיפור ברות זוטא. סצנות אלו מקבילות לסיפור על ח'צ'ר ב"סיפורי הנביאים" של אל-ת'עלבי.⁷² יש לשים לב שבסיפורו של אל-ת'עלבי מוקד הסיפור הוא ח'צ'ר (=אליהו הנביא) ולא האיש העני, שאין מסופר עליו דבר מלבד העובדה שפנה אל ח'צ'ר בבקשת נדבה. תיאור המכירה קצר, ואין בו תיאור מגעו של אליהו בדינר מדמי המכירה, המצוי בסיפור "אליהו הנביא – בנאי". לאחר שמכר את ח'צ'ר לעבד, נעלם האיש העני מן הסיפור וגורלו אינו מעניין את המספר, הממשיך בתיאור קורותיו של ח'צ'ר בבית האיש שקנה אותו. בסיפורו של רב נסים האיש העני עומד במרכז הסיפור. הסיפור פותח בתיאור מצבו, מחשבותיו ותפילתו לה', וממשיך בתיאור השפע שפקד אותו לאחר מכירת אליהו לעבד. תיאור בניית הארמון על ידי אליהו בהמשך הסיפור נוסף כנספח, והסיפור מסתיים במפגש חוזר בין אליהו לאיש העני, ובו אליהו אומר לאיש להודות לה'.

כאמור, חוקרי "חיבור יפה מהישועה" התקשו להכריע בשאלת מקורו של הסיפור על מכירת אליהו לעבד. אל-ת'עלבי מציין בפתח סיפורו שהוא מסופר בשם הנביא (מוחמד), לכן ייתכן שהסיפור קדום לו בזמן (ועל כן קדום גם לזמנו של רב נסים). על סמך קווי הדמיון שהראיתי בין "אליהו הנביא – בנאי" ובין הסיפור ברות זוטא א, כ, ועל סמך ההבדל הבולט במוקד הסיפור בין "אליהו הנביא – בנאי" ובין סיפורו של אל-ת'עלבי נראה לי שסיפורו של רב נסים הוא שילוב של שני מקורות. המקור העיקרי הוא הסיפור ברות זוטא, שאותו עיבד רב נסים על פי מטרות ספרו, והמקור המשני הוא אגדה עממית יהודית על אליהו שנמכר לעבד כדי לממן נדבה לעני. העובדה שבסיפור המקורי ברות זוטא יש הופעה נסית של אליהו הנביא, המביא להתעשרותו של איש עני, סייעה למיזוגם של שני הסיפורים. הסיפור של אל-ת'עלבי נפתח בציון העובדה שח'צ'ר התהלך בשווקים של בני ישראל, ובוזה נרמז מקורו היהודי של הסיפור.⁷³ רב נסים לא חשש לשלב סיפור עממי זה בסיפור על האיש העני שהתעשר בעזרת אליהו, מאחר שעיקרו של "אליהו הנביא – בנאי" מקביל לסיפור ברות זוטא,

⁷¹ יש להעיר שגם בסיפורו של רב נסים יש מוטיב של ניסיון. אליהו מזהיר מראש את האיש העני שלא ימכור אותו אלא למי שאליהו ייעץ לו. ואכן, לאחר שהשר הציע בעד העבד 80 דינר, ואליהו אמר לאיש העני למכור אותו, הוסיפו מן הקהל 200 דינר, אך העני ציית להוראת אליהו ומכר אותו למציע הראשון.

⁷² ראו הערה 66 לעיל. את תיאור בניית הארמון השמטתי מנוסח הסיפור שהובא לעיל מאחר שאין בו קווים מקבילים לסיפור ברות זוטא.

⁷³ השוו הירשברג (לעיל הערה 63), עמ' 71.

והסיפור על הנס במכירת אליהו ובניית הארמון נחשב בעיניו להרחבה שבאה למשוך את לב השומעים.

2-ו. רות זוטא ד, יא והסיפור "ה' נאמן לפרוע"

הסיפור "ה' נאמן לפרוע" מובא בפרק שלושים ואחד ב"חיבור יפה מהישועה" (מהדורת הירשברג, עמ' צג-צה). הסיפור שומר בדיוקנות יחסית את מרכיבי הסיפור המקורי ברות זוטא ד, יא, ועל כן לא התקשו החוקרים לזהות את מקורו המדרשי. עניינו העיקרי של הסיפור המקורי היה גמילות חסדים ועמידה בניסיון, ואילו בעיבודו של רב נסים מובלט המסר של ביטחון בה', כמו עיבודו לסיפור הראשון ברות זוטא. שתי גרסאות הסיפור – הגרסה המקורית ברות זוטא ד, יא והסיפור "ה' נאמן לפרוע" – עברו עוד עיבודים ספרותיים במשך הדורות.⁷⁴

ה' נאמן לפרוע

אשוב אל עניין הספר. מסופר על אחד החכמים ז"ל שאמר: הכרתי אדם אחד מבני ארץ ישראל, בעל ילדים ואשה, שהיה חי במצוקה. ונזדמנה לי [אז] נסיעה לבבל ושהיתי בה שנתים.⁷⁵ לאחר מכן חזרתי אל המקום, ומצאתיו במצב הטוב והמשופר ב[ענייני] חייו ופרנסתו. אמרתי לו: אשמח אם תגיד לי כיצד הגעת למצב זה, וכיצד צברת רכוש זה. אמר לי: עובד אדמה הייתי באחוזות באותה שעה שעזבת אותי; והיינו ניזונים ממה שקיבלתי בשכרי ומהירקות וזולתם, ומתפרנס ממה שנשאר לי.

לימים, ואני עוסק בעבודתי באחת האחוזות, התעכב על ידי אדם בעל נמוסים ויפה תואר. אמר: בן אדם, אתה תעשה בעולם הזה שבע שנים בעושר וברכוש רב. האם תבחר זאת בקרוב או לימי זקנתך? חשבתיו לרואה בכוכבים, הרוצה ממני שכר בעד מה שאמר לי. אמרתי לו: לא אדרוש אל הכוכבים ואין בידי דבר לתת לך, כלך לך ממני בשלום! הוא הלך לו. למחרת והנה הוא בא, וחזר על מה שאמר לי אתמול. והשיבותי לו בדומה לתשובתי אתמול. אחרי כן חזר אלי פעם שלישית. אז אמרתי לו: בן אדם, לא יאה לך שתפריע לי בעבודתי – והלא תראה את מצוקתי; ולי ילדים, המצפים למה שאביא להם, אל תחטא לי! אמר לי: שלוש פעמים פניתי אליך בשאלה, ואם תקבלנה ממני, הודיעני את אשר תבחר ואת אשר ייטב בעיניך. ולא אקח ממך דבר, לא עתה ולא לאחר זמן. אז נתרשמתי מדבריו ואמרתי לו: [אדוני] הואילה נא והמתן לי עד מחר; יש לי מישהו, שאתייעץ עמו על זה. אמר לי: ברוך תהיה!

⁷⁴ י' ברלוביץ מונה 35 גרסאות של הסיפור בכמה לשונות מגרסת הבסיס ברות זוטא עד סיפורי עם בימינו, ומנתחת את השתלשלות הגרסאות ("שבע שנים טובות", אנציקלופדיה של הסיפור היהודי: סיפור עוקב סיפור, רמת גן תשס"ה, עמ' 307–321).

⁷⁵ במקור הערבי "פאקמת בה סנין", מילולית: "ושהיתי בה שְנַיִם" (המקור הערבי על פי מהדורת אוברמן [לעיל הערה 68], לוח CXLIII. תודתי נתונה לד"ר אליעזר שלוסברג מן המחלקה לערבית באוניברסיטת בר-אילן, שבדק למעני את המקור הערבי). מהדורות הדפוס של התרגום העברי הקדום ל"חיבור יפה מהישועה" גורסות "ואשב שם ימים רבים", ותרגום זה הוא שמסתבר, משום שעל פי הסיפור חלפו שבע שנים לפחות מן הנסיעה לבבל ועד למפגש המחודש של החכם עם העני.

וכשחזרתי אל אשתי סיפרתי לה כל מה שאמר לי האיש; הדבר ככה וככה. אמרה: אמור לו: הקרוב טוב מן הרחוק! אמרתי: אשתי! האם לא טוב ביותר לעת זקנה כשלא אוכל לשרת ולא אוכל להתייגע? אמרה לי: בעלי, אמור לו מה שאמרתי לך – זה המתאים ביותר! ה' ית' יבחר מה שלא תדע, והוא ייטיב עמך לעת זקנתך. השכמתי בבוקר והנה האיש בא. אמר לי: על מה הסכמתם בדעתכם? אמרתי לו: אדוני, הקרוב טוב מהרחוק. אמר לי: קום לך לביתך והנה מ[מלאכת] ידיך. הנה פקד אותך יוצרך ברחמיו וחנן אותך מטובותיו ומתנותיו. חזרתי אל ביתי, מהרהר בענייני, באמרי [אל עצמי], מה יבטיחני בנכונות הדברים וכיצד אכנס אל ביתי פנוי ומתבטל מ[עבודתי] היומית ומעסקי; ובני ביתי לא ימצאו את פרנסת ביתם.

עוד אני מהרהר והנה הגעתי אל ביתי והקבילתני [אשתי], שיצאה לקראתי. וכשראתה אותי אמרה לי: היכנס, ראה חסד אדוננו ומה שנתן לנו. נכנסתי אל ביתי ומצאתיו מלא טוב והון רב ועצום. גדלה שמחתנו ורבתה עליצותנו. הודינו לה' ית' על כל הטוב שעשה עמנו. אמרה לי אשתי: קבל את עצתי ותצליח. אמרתי לה: לא המריתי את פיך בתחילה ולא אמרה אותו לעתיד לבא. אמרה לי: צא אל השוק וקנה לך עבד שיכתוב ויקרא. קיבלתי זאת והפקדתיו לקבוע [בכתב] את שיוצא לצדקה. וציוויתיו, שיתן לכל אדם מה שהוא ראוי לו לפי מנהגו; מי שמנהגו לרכוב – תן לו בהמת רכב, [ולרגיל] לעבד – תן לו עבד. ישבנו אכלנו ושתינו ולא נתפנינו אלא לבית הכנסת בבוקר ובערב, וכדי לזכות בגמול, עד שמלאו שבע השנים.

וכשמלאו [השנים] נכנסו אלינו ליסטים ולקחו כל מה שבביתנו ולא נשאר לנו דבר ממה שזכינו לו. אמרתי לאשתי: הלא אמרתי לך, שמוטב להניח את העושר לעת זקנה; וכיצד מצבנו ומה נעשה עתה? הנה יצא שמנו בין האנשים לעושר; וכבר זקנתי ובאתי בימים, ולא אצלה למלאכה שהייתי עושה. אמרה לי: בן אדם! אל תדאג ואל תצטער. הוצא את פנקסך וראה מה נתת לעניים, והודיעני על כך. וכשחישבו אותן [הוצאות] יצא, שהון רב ניתן לצדקה. צמה האשה שלושה ימים, ועמדה והשפילה את עצמה לפני ה'. אמרה: רבונו של עולם! הנה אמר חסידך, כי מי שרוצה ללוות לה' גמילות חסד, יפזרה כצדקה לעניים. אתה רבונו של עולם הנך נאמן לפרוע – לכן פרע את המלווה שנתנו!

אמר: באותו הלילה ראיתי בשנתי אותו אדם שבא אלי אז, והוא אומר: הנה שמע ה' ית' את בקשת אשתך והוא ייטיב עמך על מה שהוצאת לצדקה לעניים, כדי שתוכל לחיות חיים טובים עד יום פטירתך, והקרן שמורה לכם לעולם הגמול. כשתשכים חפור במקום פלוני ותמצא בו אוצר רב ובו הון עצום. הקיצותי משנתי והודעתי לאשתי את החלום. הלכתי אל המקום שאמר לי, חפרתי בו והוצאתי ממנו את ההון. והנה אנחנו כפי שתראה אותנו, מתפנים רק לגמילות חסד שנעשנה, או לבית הכנסת ולמעשים טובים. יש אתי עושר שיספיק לנו למחיתי אני וביתי עד שנמות.

שיבחתי את ה' ית' המושיע מכל צרה, והודיתי לו על טובתו ונועמו וגמולו לחסידיו ויראיו, כי הוא אינו מאבד שכר החסידים, כמו שאמר: "ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי" (שמות כ, ה).

הדמיון בין הסיפור שלעיל ובין סיפור האישה הכשרה ברות זוטא ד, יא בולט לעין, ולהלן אדון רק בשינויים בנוסח הסיפור המעובד ובסיבותיהם.

רב נסים מנסה להציג את הסיפור כמקרה שאירע באמת, ועל כן הוא מספרו בגוף ראשון מפי האיש העני שזכה בנס שבע השנים הטובות.⁷⁶ לפיכך אין הוא מציין במפורש שהדמות הנגלית לאיש העני היא אליהו, שהרי בסיפור המקורי אליהו מתגלה בדמות ערבי, וזהותו אינה ידועה לגיבורי הסיפור. הרמז לזהותה של דמות זו מצוי בתיאור "אדם בעל נימוסים ויפה תואר", המזכיר את תיאורו של אליהו בסיפור "אליהו הנביא – בנאי": "נער יפה מראה ויפה תואר".

כמה מן ההרחבות שנוספו לסיפור הן פרשנות מסתברת. רב נסים מכיר את הגרסה שלפיה האיש העני סבור שאליהו הנגלה אליו בדמות ערבי הוא קוסם, והוא מרחיב בדברי תשובתו של האיש כדי להבהיר לשומעי הסיפור שלא היה בדעת האיש לשלם לקוסם.⁷⁷ רב נסים מבהיר לשומעיו גם את מהות ההתלבטות של בני הזוג אם לקבל את שבע השנים הטובות מיד או בסוף חייהם. בשיחה בין בני הזוג האיש העני סובר שמוטב לקבל את האוצר לעת זקנה, כאשר לא יהיה לו עוד כוח לעבוד לפרנסתם.⁷⁸

בכמה מן השינויים שהוכנסו לסיפור יש ביטויים ומשפטים המקבילים לסיפורים אחרים ב"חיבור יפה מהישועה", ומכאן ראייה שרב נסים טבע את חותם סגנונו האישי בסיפור המעובד. לאחר התגלות האוצר אשתו של האיש העני אומרת לו: "קבל את עצתי ותצליח"; משפט זה מזכיר את דברי האישה לבעלה בסיפור "החלוק המביהיק": "אני איעצך ואם תקבל [את עצתי] הצלחת" (מהזורת הירשברג, עמ' כז). האיש העני משיב לאשתו בסיפור "ה' נאמן לפרוע": "לא המריתי את פיך בתחילה ולא אמרה אותו לעתיד לבא"; משפט זה מזכיר את דברי הבן לאביו בסיפור "צדיקים נסתרים": "אבא! לא המריתי את פיך בראשונה ולא אמרה פיך עתה" (שם, עמ' נ, וגם בסיפור זה אין המשפט מצוי בסיפור המקורי). בסוף הסיפור "ה' נאמן לפרוע", השונה מסופו של המקור ברות זוטא, אליהו מתגלה לאיש בחלום ואומר לו לחפור במקום פלוני שבו אוצר רב. סיום זה מזכיר את סופו של סיפור "החלוק המביהיק" (שם, עמ' כח).

בסיפור המקורי ברות זוטא דמותו של הבעל חיוורת וחסרת יזמה. רב נסים מתקן מעט רושם זה ומציג את הבעל באור חיובי וכאדם פעיל. בגרסתו הוא משמיט את המשפט "והיה מתחבא מבניו" ואת העובדה שהבנים היו יושבים ומחפשים בידיהם בעפר. הבעל מקבל את עצת אשתו לקנות עבד יודע קרוא וכתוב, אך הוא המורה לעבד לרשום את כל מה שיוצא לצדקה, והוא הקובע את מהות הצדקה.⁷⁹ שלא כבסיפור

⁷⁶ אבל כדי לעגנו במקורות היהודיים, שעליהם נשען ספרו, רב נסים מוסיף לסיפור המקורי סיפור מסגרת, שבו אחד החכמים מספר על היכרותו עם האיש העני, המספר לו את סיפורו בתשובה לשאלה כיצד הגיע למצבו הכלכלי המשופר.

⁷⁷ ראו דיון בהערה 38 לעיל.

⁷⁸ רמז לפרשנות זו מצוי כבר בכ"י 2g לרות זוטא. רק בכתב יד זה לאחר שהאישה מורה לבעלה לבקש את שבע השנים מיד, האיש עונה לה במשפט שחלקו הראשון מחוק, והמילים האחרונות שבו הן "לעת זקנה". האישה משיבה לו שיעשו צדקה ממה שיקבלו, והאיש עושה כדבריה.

⁷⁹ בסיפור המקורי ברות זוטא האישה עוסקת בצדקה ואומרת לבנה לכתוב את מה שהוא נותן. מובן שגם בסיפור של רב נסים ההוראה לעבד לרשום את מעשי הצדקה היא עצמה של האישה, והסיפור נוקט לשון קצרה בציינו שהאישה אומרת לבעל לקנות עבד, וממשיך בתיאור הוראות הבעל לעבד. ואולם הציווי לעבד שיתן לכל אדם מה שהוא ראוי לו לפי מנהגו, הלקוח ממדרש ההלכה (ראו להלן), הוא יזמתו של הבעל. קשה לשער שרב נסים מייחס לאישה ידיעות בהלכה.

המקורי, המדווח באופן כללי שעסקו בגמילות חסדים, רב נסים מפרט בדברי הבעל: "וציוויתיו, שיתן לכל אדם מה שהוא ראוי לו לפי מנהגו; מי שמנהגו לרכוב – תן לו בהמת רכב, [ולרגיל] לעבד – תן לו עבד".⁸⁰

בסיפור המקורי האישה אומרת לבנה הקטן לרשום את כל מה שניתן לצדקה. בעיבודו של רב נסים האישה קונה עבד שירשום את הוצאות הצדקה. שינוי זה משקף את המצב בימי רב נסים.⁸¹ גם בסיפורים אחרים ב"חיבור יפה מהישועה" יש שינויים המשקפים את הנוהג בימיו.⁸²

בסיפור המקורי אליהו הנביא בא לבשר לבני הזוג בסוף שבע השנים שעליהם להחזיר את הפיקדון שקיבלו, ובסיפור המעובד ליסטים נכנסים לביתם בתום שבע השנים ולוקחים את כל רכושם. סצנה זו נועדה להגביר את הדרמטיות של הסיפור ולאפשר לאישה להפגין את ביטחונה המלא בישועת ה'. הבעל, שגישתו מתחילת הסיפור היא מציאותית, מגיב בייאוש על אבדן רכושם. התנהגותו הסבירה של הבעל מבליטה את התנהגותה המופתית של האישה. האישה מתמידה בתחושת הביטחון שאפיינה אותה מתחילת הסיפור, צמה שלושה ימים ומתפללת לה,⁸³ ואכן תפילתה נענית והם זוכים שנית בעושר רב.⁸⁴

הסיפור המקורי ברות זוטא מסתיים בפסוק המדגיש את ערך הצדקה, שהוא מוקד הסיפור: "והיה מעשה הצדקה שלום" (ישעיה לב, יז). הסיפור "ה' נאמן לפרוע" מסתיים בדברי שבח לה' המושיע מכל צרה, וכך מבליט רב נסים את המסר הנוסף בסיפור המעובד. פסקת סיום זו שייכת לסיפור המסגרת, והיא דבריו של החכם המדווח על סיפורו של האישה העני.

ז. סוף דבר

במאמר זה דנתי בשני סיפורים במדרש רות זוטא והראיתי קווים מקבילים בינם ובין סיפורים מקראיים. הסיפור הראשון – רות זוטא א, כ – רומז לסיפור איוב המקראי, והסיפור השני – רות זוטא ד, יא – הוא מיזוג של מוטיבים מסיפור יוסף במצרים עם סיפור אבא יודן. הניתוח שהוצג במאמר מצטרף למחקרים קודמים – שלי ושל חוקרים אחרים, החושפים תשתית מקראית בסיפורי מעשי חכמים, ומחזק את הטענה שמדובר בתופעה קיימת בספרות חז"ל.

⁸⁰ הרחבה זו לקוחה מן המדרש לדברים טו, ה, ספרי דברים, קטז (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 175), ומקבילות: "אשר יחסר לו – אפילו סוס ואפילו עבד. מעשה בהלל הזקן שנתן לעני בן טובים אחד סוס שהיה מתעמל בו ועבד שהיה משמשו".
⁸¹ בימי רב נסים הייתה נהוגה עבדות, והיו עבדים בביתם של יהודים. ראו ש' אסף, "עבדים וסחר-עבדים אצל היהודים בימי הביניים (עפ"י המקורות העבריים)", ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 91–125.

⁸² ראו, למשל, דיונו של אברמסון (לעיל הערה 69), עמ' 404.
⁸³ אילן (לעיל הערה 5), עמ' 193, מעיר שתיאור הצום והתפילה מושפע מאסתר ד, טז. הירשברג (לעיל הערה 63), עמ' צה, מעיר שתוכן התפילה מושפע ממשלי יט, יז: "מלוה ה' חונן דל וגמלו ישלם-לו".

⁸⁴ שינוי זה פותר את הקושי הקיים בסיפור המקורי, שהראיתי בסעיף ה לעיל: אליהו בא להודיע לבני הזוג שעליהם להחזיר את מה שקיבלו, אבל האוצר היה קצוב לשבע שנים והיה צריך לכלות מאליו. בסיפור המעובד שבע השנים הטובות מסתיימות בשוד הליסטים, והזוג חוזר למצבו הקודם. את העושר הנוסף הם מקבלים על ידי מציאת אוצר נוסף.

חשיפת התשתית המקראית תרמה עוד להבנת הסיפורים הנדונים. הסיפור הראשון תמוה, והקבלתו לסיפור איוב מבהירה את מקומו במדרש רות זוטא ואת הקשר שלו לדמותה של נעמי. משמעותו של הסיפור השני ברורה, אך הקבלתו לסיפור יוסף מבהירה כמה פרטים בעלילה. בדיון בקשר שבין שני הסיפורים הראיתי קווי דמיון המחזקים את ההשערה שיד אחת כתבה את שניהם, התאימה אותם זה לזה והציבה אותם בשני מקומות חשובים במדרש רות זוטא כדי לאפיין את שתי הדמויות הראשיות במגילת רות – נעמי ורות.

בחלקו השני של המאמר דנתי בעיבודם של שני הסיפורים ב"חיבור יפה מהישועה" לרב נסים בן יעקב מקירואן. הראיתי קווי דמיון בין הסיפור הראשון ובין הסיפור "אליהו הנביא – בנאי", שמקורו היהודי לא נודע עד כה לחוקרי החיבור. הדיון בדרכי העיבוד של שני סיפורים אלה הראה שרב נסים פעל כדרכם של מחברי הסיפורים בספרות חז"ל – הוא משתמש בחומרים קדומים ומעצבם על פי מטרות ספרו וצורכי תקופתו.